

Mythical Origins of the Motifs of the Earth in Mysticism (Earth in Mysticism and Its Mythological Roots)

Noush-Afarin Kalantar

Ph.D. in Persian Language and Literature,
Lorestan University, Khorramabad, Iran

Tahereh Sadeghi Tahsili *

Associate Professor, Department of Persian
Language and Literature, Lorestan
University, Khorramabad, Iran

**Mohammad Reza Hasani
Jalilian**

Associate Professor, Department of Persian
Language and Literature, Lorestan
University, Khorramabad, Iran

Ali Heydari

Professor, Department of Persian Language
and Literature, Lorestan University,
Khorramabad, Iran

Abstract

The land is often seen by many nations as a feminine element, reproductive and fertile, and plays an essential role in creation. Therefore, it has appeared in myths, beliefs, rituals, religions, and mystical styles. In mythology, the earth is maternal, the worshipped goddess, the nurturer of the creators, the breeder, the cleanser, the source of sanctity and divinity, and the source of the existence of the abyss and other beings. In religions, the earth is the source of the material existence of man, mother, kindergarten, and cradle. In most of the mystical passages, the earth is the domain of the demise and divorce of the soul; it is also a female element, and on the basis of which the woman, the body and the soul, which are earthly and female,

The present paper is adapted from a Ph.D. thesis on Persian Language and Literature, Lorestan University.

*Corresponding Author: sadeghi.tahsili@yahoo.com

How to Cite: Kalantar, N., Sadeghi Tahsili, T., Hasani Jalilian, M. R. & Heydari, A. (2023). Mythical Origins of the Motifs of the Earth in Mysticism (Earth in Mysticism and Its Mythological Roots). *Literary Text Research*, 27(97), 71-98. doi: 10.22054/LTR.2021.37446.2486.

have been subject to denunciation. In Islamic mysticism, in addition to many literary functions of the earth, there are two special functions which are: 1. Motherhood of the earth. 2. Life to redeem. In mysticism, the earth is considered to be a mother, and creatures, including humans, are their offspring. In mythological beliefs, both the mother and the mother have been involved in reproduction and survival, and have been responsible for fertility and reproduction; therefore, the mystical perception of the earth as a mother is derived from mythological beliefs. Also, in the beliefs of the mystics, the earth (soil/grave) is the rebirth of the soul and the introduction to the kingdom of heaven.

Keywords: Myth, Religions, Earth, Mysticism.

1. Introduction

According to ancient myths and beliefs, the earth is one of the first creations and plays an essential role in the creation itself. In the belief of different peoples and nations, the earth has a feminine nature, and symbolically, it is opposite to the sky, and it is placed as the passive principle against the active principle, the feminine side against the masculine side of existence, darkness against light, the force of falling against the force of ascent and stillness and concentration against a delicate and fleeting nature. (Shovaliyeh & Gerberan, 2015) In many myths, where the sky has the role of the supreme god, the earth has become his wife. The theme of the initial sky-earth pair, which is related to the creation of the universe, is found in all the civilizations of the Oceania region, the African continent, the Americas, and the nations of the East and the West. (Eliadeh, 2014) In the mythologies of different nations, the earth as a reproductive and fertile element together with the sky (masculine force) causes the world and its creatures to emerge; therefore, the earth is considered the basis of the universe and has been worshipped in many religious ways. In many myths, where the sky has the role of the supreme god, the earth has become his wife. Hence, rituals have been held for the earth, and sacrifices have been offered to it. Earth is one of the themes whose

manifestations, from the oldest to the latest, have been repeated in mythology and mysticism.

2. Literature Review

The book "The Myth of the Earth and the Sky in Iranian Beliefs" written by Faegheh Sarkhosh, deals with the beliefs and opinions of the people of the mythological era about the earth and the sky. The article "Earth in Ancient Mythology" (Sadaqeh, n.d.), translated by Mohammad Reza Torki, has also briefly reviewed the mythological beliefs related to the earth in important civilizations and religions. The article "Sky and Earth in the Mythology of Ancient Iran Using the Stories of Shahnameh" (Khodami and Rahmanian, 2013) also reviews the myths mentioned in the Shahnameh. The article "Rooting the Theme of Prison and Well in Mystical Literature" considers the theme of prison (a symbol of an earthly body) and a well (a symbol of the earth or the world) to be related to the age of mythology and believes that after going through the philosophy and texts of the Old Testament, it reached pre-Islamic mysticism and was manifested in the form of the image of "prison and well" in mystical literature. (Hassani Jalilian and Sahraie, 2010) Regarding the earth and its feminine aspect, Sajjadi and Hassani Jalilian, in the article "Women and decline, the hows of the spread of false beliefs about women in some literary texts" concluded that anti-feminist ideas are rooted in mythology and the relationship between the role of women and the earth in mythological times. (Sajjadi and Hassani Jalilian, 2008: 161-186). Also, in the research, Hassani Jalilian and colleagues related the myth of the maiden-mother and her son to the earth and its fertility, and they believe that this relationship was a remnant of the belief of the people of the matriarchy age in the fertility of women and the earth and the fertility compatibility of the two. (Hassani Jalilian et al., 2013).

3. Results

The earth has functions in mysticism, some of which are derived from the beliefs of the mythological era, which entered Islamic mysticism through rituals and religious beliefs. These categories of functions are the abode of descent, well, prison, the mother of existence, a prelude

to entering the Minouy life or rebirth. In this research, the connection between the perfect human being and the earth, as well as the connection between death and rebirth through burial in the earth, can be proven and followed. Based on this, the earth is not always an abominable and reprehensible element in the eyes of mystics, but in terms of fertility and growth, it has taken much attention, and the perfect man and even God's love have been likened to it. In Islamic mysticism, the earth is considered the mother of the universe, and creatures, including humans, are her children. In mythological beliefs, the earth and the mother are both involved in reproduction and the survival of existence and have been responsible for reproduction and fertility. Based on this, women have always been a symbol of agriculture and fertility, and the gods of agriculture have often been women. Hence, the mystics' view of the earth as a mother is derived from mythological beliefs. Also, in the belief of mystics, the earth (soil/grave) is the means of the rebirth of the soul and the prelude to entering the realm of dominion. In mythological beliefs, the earth, womb, and human mother, and burying the dead in the soil, are considered a return to oneself (mother) and rebirth. This idea entered mysticism as well, and it can be seen in the works of mystics who consider the dead body as a seed prone to sprouting and the grave as a prelude to rebirth and the sprouting of the seed of the soul. So it can be said that this attitude of mystics is also a remnant of mythological beliefs.

آبشخور اساطیری نقش مایه‌های زمین در عرفان (زمین در عرفان و ریشه‌های اساطیری آن)

نوش آفرین کلانتر دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

طاهره صادقی تحصیلی * دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

محمد رضا حسنی جلیلیان دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

علی حیدری استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

چکیده

زمین نزد اغلب ملل، عنصری زنانه و دارای طبیعتی زایا و بارور و نقش اساسی در آفرینش است؛ از این رو، در اسطوره‌ها، باورها، آیین‌ها، ادیان و نحله‌های عرفانی، نمود ویژه یافته است. در اساطیر، زمین مادر هستی، ایزدانوی مورد پرستش، پرورش دهنده آفریدگان، زاینده، روینده، دارای قداست و الوهیت، سرچشمه وجود انسان و دیگر موجودات است. در ادیان، زمین سرچشمه وجود مادی انسان، مادر، مهد و گاهواره است. در اکثر نحله‌های عرفانی، زمین عرصه هبوط و فراق روح است. همچنین عنصری زنانه و مؤنث است و بر اساس آن، زن، جسم و نفس که ماهیتی زمینی و مؤنث دارند، مذموم واقع شده‌اند. در عرفان اسلامی، علاوه بر کارکردهای ادبی فراوان زمین، دو کارکرد ویژه عبارت هستند از: ۱- مادر بودن زمین و ۲- زندگی دوباره بخشیدن. زمین در عرفان، مادر هستی تلقی شده که موجودات و از جمله انسان، فرزندان اویند. در باورهای اساطیری، زمین و مادر هر دو در امر تولید مثل و بقای هستی دخیل بوده و امر زایایی و باروری را به عهده داشته‌اند؛ بنابراین، تلقی عرفا از زمین به عنوان مادر برگرفته از باورهای اساطیری است. همچنین در باور عرفا، زمین (خاک / گور) وسیله تولد دوباره روح و مقدمه ورود به عالم ملکوت است. در باورهای اساطیری، زمین، زهدان و مادر انسان و دفن مرده در خاک به منزله بازگشت به خویشتن (مادر) و تولد دوباره تلقی می‌شده است؛ پس می‌توان گفت این نگرش عرفا نیز بازمانده باورهای اساطیری است.

کلیدواژه‌ها: اسطوره، ادیان، زمین، عرفان.

– مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه لرستان است.

* نویسنده مسئول: sadeghi.tahsili@yahoo.com

مقدمه

طبق اساطیر و باورهای کهن، زمین یکی از نخستین آفریده‌هاست و در آفرینش پس از خویش، نقش اساسی دارد. زمین در باور اقوام و ملل مختلف، طبیعتی زنانه دارد و از نظر نمادین، مقابل آسمان است و به عنوان اصل منفعل در برابر اصل فعال، وجه مؤنث در برابر وجه مذکر هستی، تاریکی در برابر روشنی، نیروی سقوط در برابر نیروی صعود و سکون و غلظت در برابر طبیعتی لطیف و فرار قرار می‌گیرد (شوالیه و گربران^۱، ۱۳۸۵: ۴۶۱).

در اساطیر ملل مختلف، زمین به عنوان عنصری زایا و بارور به همراه آسمان (نیروی مردانه) موجب پدید آمدن جهان و موجودات آن می‌شوند؛ از این رو، زمین، اساس کیهان محسوب می‌شده و دارای گرایش‌های عدیده مذهبی و مورد پرستش بوده است. در بسیاری از اساطیر که آسمان نقش خدای برتر داشته، زمین همسر وی شده است. مضمون جفت آغازین آسمان- زمین که مربوط به آفرینش کیهان است در همه تمدن‌های حوزه اقیانوسیه، قاره آفریقا، آمریکا و ملل شرق و غرب یافت می‌شود (الیاده^۲، ۱۳۹۴: ۲۳۸-۲۳۹) و بر این اساس آیین‌هایی برای زمین برگزار و قربانی‌هایی تقدیم آن می‌شده است. زمین یکی از مضامینی است که نمودهای آن -از کهن‌ترین تا متأخرترین- در اسطوره و عرفان تکرار شده است.

۱. پیشینه پژوهش

کتاب «اسطوره زمین و آسمان در باور ایرانیان» نوشته سرخوش (۱۳۸۹) به باورها و عقاید مردمان دوران اساطیری در مورد زمین و آسمان، ازدواج این دو و نیز نقش پدر و مادر بودن آن‌ها نزد ایرانیان پرداخته است.

مقاله «زمین در اساطیر کهن» (صدقه، ۱۳۷۷: ۷۲-۷۶) ترجمه ترکی به اختصار باورهای اساطیری مربوط به زمین را در تمدن‌ها و ادیان مهم مرور کرده است.

مقاله «آسمان و زمین در اساطیر ایران باستان با بهره‌گیری از داستان‌های شاهنامه» تالیف خدابی و رحمانیان (۱۳۹۲: ۲۱۳-۲۲۷) مروری بر اسطوره‌های مذکور در شاهنامه دارد.

مقاله «ریشه‌یابی مضمون زندان و چاه در ادبیات عرفانی» نوشته حسنی جلیلیان و صحرایی (۱۳۸۹) بن‌مایه مضمون زندان (نماد جسم خاکی) و چاه (نماد زمین یا دنیا) را به

1. Chevalier, J. & Gheerbrant, A.

2. Elide, M.

عصر اساطیر مربوط دانسته و معتقد است که پس از گذر از فلسفه و متون عهد عتیق به عرفان پیش از اسلام رسیده و در قالب تصویر «زندان و چاه» در ادبیات عرفانی تجلی کرده است (حسنی جلیلیان و صحرائی، ۱۳۸۹: ۳۹-۶۲).

در مورد زمین و وجه مؤنث آن، سجادی و حسنی جلیلیان (۱۳۷۸) در مقاله «زن و هبوط، چگونگی رواج باورهای ناروا در مورد زنان در برخی از متون ادبی» به این نتیجه دست یافته‌اند که اندیشه‌های زن‌ستیزانه، ریشه در اساطیر و ارتباط نقش زن و زمین در دوران اساطیری دارد (سجادی و حسنی جلیلیان، ۱۳۸۷: ۱۶۱-۱۸۶).

حسنی جلیلیان و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی اسطوره‌دوشیزه-مادر و دوشیزه‌زاده را نیز با زمین و زایایی آن مرتبط دانسته و بر این باورند که این ارتباط بازمانده باور انسان عصر مادشاهی به زایایی زن و زمین و تناسب باروری این دو بوده است (حسنی جلیلیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۳۶-۱۷۰).

با وجود اینکه درباره اسطوره زمین در باورها، ادیان و حتی عرفان پژوهش‌های متعددی انجام شده، اما تا کنون پژوهشی از زوایای این جستار به موضوع زمین در عرفان و ریشه‌های اساطیری آن نپرداخته است.

۲. روش^۱

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اطلاعات کتابخانه‌ای انجام می‌شود بدین ترتیب که ابتدا نمونه‌های باورهای اساطیری درباره زمین از اسطوره‌های ملل استخراج شده، سپس کاربردهای زمین در عرفان اسلامی مطالعه می‌شود و سیر دگردیسی کاربردهای مشترک از دوران اسطوره تا دوره عرفان اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد. از آنجا که حلقه واسط اسطوره و عرفان، ادیان هستند، مفهوم زمین در ادیان توحیدی مرور خواهد شد. باورهای اساطیری و کهن که از ادیان یهود و مسیح رایج بوده است با عنوان اسرائیلیات از طریق تفاسیر نخستین به باورهای اسلامی ورود کرد؛ از این ر، تفاسیر متقدم قرآن نیز مورد استناد قرار می‌گیرد.

۳. یافته‌ها

با توجه به اینکه متون و مقالات زیادی به اسطوره‌ی زمین و نقش‌های آن در خلقت پرداخته‌اند در این جستار به اختصار به نقش‌های زمین در اساطیر اقوام مختلف اشاره می‌شود و پس از مروری بر اهمیت و نقش زمین در ادیان خاورمیانه به کارکرد آن در عرفان و به‌طور ویژه عرفان اسلامی پرداخته می‌شود.

۳-۱. زمین در اساطیر

۳-۱-۱. اساطیر ایران

طبق اسطوره‌های ایران، زمین، مادر هستی و کشتزار است. در ایران، سپندارمذ، ایزدبانوی زمین است؛ ایزدبانوی برکت‌بخش و سودآور، پرورش‌دهنده‌ی آفریدگان، دختر اهورامزدا، یاری‌دهنده‌ی رمه‌ها، سبزکننده‌ی چراگاه‌ها، درمان‌بخش و دختر ایزد آسمان (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳: ۲۰).

زمین، سومین آفریده‌ی اهورامزداست (بندهشن، ۱۳۸۵: ۴۵). در متون ایران باستان، گائاه‌ها، زمین مادر دانسته شده و خطاب به «اشه» آمده است: «اهورامزدا پدر تو و آرمثیتی مادر توست». این باور در میتراثیسم هم مطرح است. در آنجا زمین از سوی برادرش آبتن می‌شود و اقیانوس بی‌کرانه را می‌زاید که توان پدر و مادر شدن را با هم دارد (سجادی و حسنی جلیلیان، ۱۳۸۷: ۱۷۶-۱۷۷).

طبق اسطوره‌های ایرانی، نژاد انسان از زمین سر بر می‌زند؛ کیومرث هنگام درگذشت، نطفه‌ی خود را رها کرده، ایزدبانوی زمین؛ یعنی سپندارمذ، دختر اهورامزدا، نطفه‌ی کیومرث را چهل سال در خود پرورش می‌دهد و بعد دو انسان به نام‌های مشی و مشیانه به صورت گیاهی از زمین می‌رویند (کریستن سن^۱، ۱۳۶۳: ۶۳). کیومرث را ملک‌الطین؛ یعنی «گل‌شاه» نامیده‌اند (حمزه‌ی اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۰) و علت این نامگذاری، اعتقاد پیشینیان به آفرینش او از گل بوده است (بلعمی، ۱۳۵۳، ج ۱: ۱۱۳).

1. Christensen, A. E.

۳-۱-۲. اساطیر بین‌النهرین

در اسطوره‌های بابل، مادر- زمین از دورترین زمان‌ها با نام «گا- توم- دوگ» در لاگاش و با نام بائو و اینی‌نی در دیر و کیش یا به نام گولا و نین خورساگ پرستیده می‌شد. همه این ایزدان، همانند گایای یونانیان، نمایان‌گر اصل آفریننده بزرگ بودند. بعدها نقش ویژه ایزدان زمین برجسته‌تر شد (ژیران و دیگران^۱، ۱۳۸۶: ۸۴). در اسطوره‌های بابل، انلیل یا بعل، ایزد زمین بود. او در سرزمین سومر -به ویژه در نیپور- خداوندگار هوا بود و از اعصار پیشین او را می‌پرستیدند. چون بابلیان ایزدان سومر را از آن خویش کردند، انلیل را نادیده نگرفتند و وی را دومین ایزد تثلیث متعال خویش کردند. آنان انلیل را با خدای خویش، مردوک، همانند کردند و نام بعل بر او نهادند که به معنی خداوندگار بود. آن‌گاه بعل خداوندگار جهان شد (همان: ۶۶).

اسطوره‌پردازی اقوام بین‌النهرین با پیشه کشاورزی آنان مرتبط است و روایاتی وجود دارد که بیانگر قداست و الوهیت زمین به واسطه زاینده‌گی و رویانده‌گی است. در اغلب این روایت‌ها، «ایشتر، الهه عشق و زیبایی و باروری به جست‌وجوی معشوق خود «تموز» به جهان زیرین می‌رود و هنگامی که به جهان روی زمین بازمی‌گردد، زندگی بار دیگر شکوفا می‌شود. این اسطوره یک اسطوره کشاورزی است؛ زیرا مادامی که ایشتر زیر زمین است، هیچ غله‌ای نمی‌روید و این موضوع نوعی نمایش ماه‌های زمستان است» (بیرلین^۲، ۱۳۸۶: ۲۶۷)

کنعانیان -از قبایل سامی- خدایانی را که مظهر قوای مؤثر در کشاورزی شمرده می‌شدند، می‌پرستیدند و آن‌ها را به طور کلی بعل؛ یعنی خدای زمین، می‌خواندند. آن‌ها در هنگام تولد بعل؛ یعنی فصل رویش، مراسم جشن و پایکوبی برگزار می‌کردند و زمان مرگ او؛ یعنی خزان، مراسم عزا و شیون به پا داشته حتی زلف خود را می‌بریدند (ناس^۳، ۱۳۸۲: ۵۰۱-۵۰۲). به طور کلی نزد کنعانیان، زمین مظهر الهه مادر (آستارته) بود و در سه عید عمده‌ای که داشتند برای این خدای مادینه که به زعم ایشان دارای قوه باروری بود، مراسمی به عمل می‌آوردند (همان: ۵۰۳).

-
1. Guirand, F. & et al.
 2. Bierlein, J. F.
 3. Noss, J. B.

رد پای آفرینش انسان از خاک در اساطیر بین‌النهرین، دیده می‌شود. در روایتی آمده است: «ساکنان اوروک از مادر خدایان، اورو، خواستند که رقیبی برای گیل‌گمش خلق کند؛ اورو، مقداری گل سرشت و آن را میان صحرا افکند و انکیدوی جنگجو را آفرید» (مک‌کال و همکاران^۱، ۱۳۸۵: ۵۱). مطابق اساطیر بابل، اورو^۲ انسان را از گل می‌آفریند (کریستن سن، ۱۳۶۳: ۶۰). در روایتی در اساطیر بین‌النهرین، نین‌ماه^۳ که زن-خدای زایش است، خاک را ممزوج می‌کند و انسان را به وجود می‌آورد. در این روایت، نین‌ماه، شش نوع انسان متفاوت می‌آفریند. این روایت مشابه روایات اوستایی است که آفرینش انسان را بر ۱۰ گونه می‌داند؛ گونه‌عالی، کیومرث است و گونه‌دهم، بوزینه است (هنری هوک^۴، ۱۳۸۰: ۲۰).

۳-۱-۳. اساطیر چین

اهمیت و قداست زمین در اسطوره‌های چینیان در آیین‌های مربوط به کشاورزی آن قوم دیده می‌شود. در چین باستان در هر قریه تپه‌ای مرتفع از خاک به علامت حاصلخیزی زمین برمی‌افراشتند و آن خاکریز مرتفع را «شی» می‌گفتند. «شی» مرکز مذهبی و محل عبادت روستا بوده و آداب خاصی نسبت به خدایان زمین در آنجا به عمل می‌آمد (ناس، ۱۳۸۲: ۳۳۱).

در روایات اسطوره‌ای چینی، اعتقاد به آفرینش انسان از گل وجود دارد. چینیان عقیده دارند بغ بانو نو-گو (خالق انسان)، نخستین انسان را از گل زرد آفرید. او طنابی را در گل فرو برد و از قطرات گلی که از طناب فرو افتاد، انسان‌ها پدید آمدند (کریستی^۵، ۱۳۸۴: ۸۲).

در اساطیر ژاپن نیز زمین حکم مادر-خدایی دارد. در اسطوره شینتو^۶ که صورتی است از اندیشه مردم ژاپن از عالم هستی، ایزاناگی خدای آسمان و پدر کل و ایزانامی، خدای زمین و مادر کل است (ناس، ۱۳۸۲: ۴۲۵).

-
1. Mccall, H. & et al.
 2. Aarura
 3. Ninmah
 4. Henry Hooke, S.
 5. Christie, A.
 6. Shinto

۳-۱-۴. اساطیر هند

رد پای مادر- خدا بودن زمین در اسطوره‌های هند را می‌توان در مذهب ودایی جست. در این آیین، زمین نماد مادر، سرچشمه وجود و زندگی و پشتیبان در مقابل قوای نابودگر است (شوالیه و گربران، ۱۳۸۸: ۴۶۲).

۳-۱-۵. اساطیر یونان

در اساطیر یونان، اورانوس، تجسم آسمان، روی گایا^۱ (زمین) خوابید و او فرزندان بی‌شمار به دنیا آورد (برن^۲، ۱۳۸۷: ۱۳) زمین (گایا) نخست موجودی شبیه خود زایید که قادر به پوشاندن سراسر زمین بود؛ یعنی آسمان (اورانوس)^۳ که باید جاودانه پایگاه امن خدایان نیکبخت شود. پرستش گایا در یونان گسترش قابل توجهی داشته است، اما به مرور، خدایان دیگر زمین، جایگزین وی شده‌اند (الیاده، ۱۳۹۴: ۲۳۷).

زمین در اسطوره‌های یونان تحت تأثیر کشاورزی که شیوه عمده معاش این قوم بوده، قرار گرفته است و یونانی‌ها برای زمین، کشاورزی و بهار اسطوره‌هایی ساخته و پرداخته‌اند. بر اساس یکی از این روایات، «دمتر، خواهر زئوس و مادر پرسه‌فونه، الهه کشاورزی بود که تمام زمین را در جست‌وجوی دخترش زیر پا گذاشت و سرانجام به این قرار که پرسه-فونه یک سوم سال را نزد هادس (پادشاه جهان زیرین) به سر ببرد، رضایت داد و موفق به دیدار با وی شد و پس از آن زمین به سرعت سبز و بارور شد. مراسمی که به افتخار او و دخترش برگزار می‌شد، جزو رازهای الوسیس بود» (برن، ۱۳۸۷: ۸).

دمتر کهن نمونه^۴ مادر است. او نمودگار زایش و پرورش از طریق بارداری و تغذیه جسمی و روانی دیگران است. این کهن نمونه چندان قدرتمند است که مسیر زندگی زن را تعیین می‌کند. این امر در چین نیز رواج داشت. در بین‌النهرین نیز آن را به صورت وصلت آیینی شاه با ایزدبانو ایشتر و نماینده زمینی وی می‌بینیم (اسماعیل پور، ۱۳۹۳: ۳۱).

در اساطیر یونان و روم، پرومته، آفریننده انسان، مردم را از گل سرشت و زئوس به هفائستوس، آهنگر خدایان، فرمان داد که از خاک رس یک انسان مؤنث بسازد (بیرلین^۵،

1. Gaia
2. Beren, L.
3. Ouranos
4. Archetype
5. Bierlein, J. F.

۱۳۸۶: ۱۵۱-۱۵۲). به روایت هزیود نیز پرومته، انسان را از گل ساخت (پین سنت، ۱۳۸۰: ۶۰).

در روایتی دیگر از اساطیر یونان، نسل انسان از سنگ است؛ پیرا و دوکالیون، تنها بازماندگان از طوفان، صدایی شنیدند که می گفت: «استخوان‌های مادرتان را به پشت سر بیندازید» و فهمیدند که منظور از استخوان‌های مادر، سنگ‌ها هستند. بنابراین، چنین کردند و هر سنگی که بر زمین می افتاد، بی درنگ شکل و صورت آدمی، می یافت (همیلتون^۲، ۱۳۸۷: ۹۶-۹۸).

۳-۲. نقش مایه زمین در ادیان

طبق باورهای یهودیان و متون منسوب به موسی، خدا انسان را از خاک آفرید. نخستین انسان در ادیان سامی، «آدم» نام دارد. Adam در عبری به معنای «مرد» و adamah به معنای خاک است. واژه Adam شبیه به واژه‌های edom یا adom تلفظ می شود که به معنای «سرخ» یعنی رنگ نوزاد تازه ولادت یافته از زهدان است (بیرلین، ۱۳۸۶: ۱۲۷). دور از ذهن نیست اگر قائل به این باشیم که قرابت لفظی و معنایی این دو واژه از بینش اساطیری (زمین-مادر) و باور به زایش انسان از خاک نشأت گرفته است.

در روایات و متون دینی منتسب به مسیح، اعتقاد به مادر بودن زمین دیده می شود. در سرودی مذهبی از قرن دوازدهم، مریم عذرا به عنوان زمین شخم نخورده‌ای که میوه‌هایش فرزندان است که بار می آورد، ستایش می شود. تصور هم ذاتی زن و زمین نزد همه اقوام سامی، اعتقادی بس رایج بوده است (الیاده، ۱۳۹۴: ۲۵۲).

واژه «الأرض» ۴۴۴ بار در قرآن تکرار شده و بیشترین کاربرد آن برای بیان آفرینش آسمان‌ها و زمین بوده است. اما یکی از موارد کاربرد آن که در حیطه موضوع تحقیق ما قرار می گیرد، آفرینش انسان از زمین یا خاک است. در قرآن چند بار به خلقت انسان از زمین اشاره شده است از جمله در آیه ۳۲ سوره النجم: ﴿هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى﴾. در جای دیگری می فرماید: «او کسی است که شما را از زمین آفرید (هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ)» ﴿يَا قَوْمِ

1. Pinsent, J.
2. Hamilton, E.

اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ، هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا، فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تَوْبُوا إِلَيْهِ، إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ^۱. علامه طباطبایی در تفسیر آیه فوق معتقد است: «منظور از أَنْشَأَكُمْ (با در نظر داشتن اینکه کلام افاده حصر می‌کند) این است که شما را از مواد زمینی این زمین ایجاد کرد و یا به عبارت دیگر، روی مواد ارضی، این حقیقتی که نامش انسان است را ایجاد کرد و سپس به تکمیلش پرداخت» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۰: ۴۶۱).

مطابق متون و روایات اسلامی، نخستین انسان، آدم نام دارد و سرشت او از خاک است. در تفاسیر آمده است هنگامی که خداوند می‌خواست پیکر آدم را خلق کند به ملائکه امر کرد چهل گز از خاک زمین برای او بیاورند. «عزرائیل آنجا که مگه است پر فرو برد و چهل گز گل از جمله روی زمین برداشت از همه لونی سخت و سست و نرم و ریگ و کویر و نرم و درشت و سیاه و سپید و از همه لونی. و حق جل و علا آدم را از آن گل بیافرید به قدرت خویش و هم چنان که بیافرید صورتی بود او کنده از مشرق تا مغرب، و اندر آن جان نبود، صلصال بود خشک شده، و بدان جا او کنده» (طبری، ۱۳۵۶، ج ۱: ۴۵). همچنین زمین مهد و گاهواره تلقی شده است: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَ سَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا^۲». در متون اسلامی، زن کشتزار، تاک‌بن و موستان خوانده شده است. «نساءکم حرث لکم» که می‌تواند اشاره‌ای باشد به مادر بودن زمین؛ یا حداقل می‌توان گفت تحت تأثیر چنین باوری قرار دارد. بر اساس آنچه گفته شد زمین در اساطیر و ادیان، دو کارکرد عمده دارد که عبارتند از مادر بودن زمین و خلقت انسان از خاک.

۳-۳. زمین در عرفان

در آموزه‌های عرفانی، زمین جایگاه هبوط روح است؛ به همین خاطر، عنصری مذموم و منفور است. سلوک عارفانه نیز عبارت است از جست‌وجو و طی کردن راهی که منجر به علو روح و رسیدن انسان به جایگاه مینوی‌اش شود. سجادی و حسنی جلیلیان در پژوهش خود به ریشه‌های اساطیری هبوط در ادبیات عرفانی اشاره کرده‌اند. مطابق بررسی ایشان، زنان روزگاری در شمار خدایان بوده و وجود الهه‌هایی که روزگار طولانی بر اندیشه انسان‌ها حکومت کرده‌اند، بیانگر گونه‌هایی از مادرشاهی است. اما به دنبال پدید آمدن

۱. سوره هود، آیه ۶۱

۲. سوره طه، آیه ۵۳

دوران پدرشاهی، تسلط اندیشه‌ای که خدا را در آسمان تصور می‌کرد از قداست زمین کاست و اعتقاد به خدایی اجرام آسمانی از دوره اساطیر فراتر آمد تا در دوره‌های تفکر فلسفی به عنوان اندیشه‌ای عقلانی مطرح و رایج شد. اندک اندک آسمان جایگاه خدایان و زمین محدوده زیست ضد خدایان شد. در ادامه سیر این اندیشه، انسان که برای خود اصلی آسمانی فرض کرده بود به جست‌وجوی دلایل دوری از خاستگاه خود برآمد (سجادی و حسنی جلیلیان، ۱۳۸۷: ۱۶۴-۱۷۹).

با رواج اندیشه‌های دنیاگريزانه، همانند باورهای بودایی در هند و گنوسی در غرب ایران، تفاوت زمین و آسمان به خصومت و تضاد بدل شد به حدی که برخی فرقه‌های گنوسی، جهان را مخلوق خدایی غیر از خدای متعال دانستند و آن را چونان زندانی برای روح تصور کردند. با گسترش چنین باورهایی در میان صوفیان مسلمان، اندک اندک، زن و دنیا (زمین) در فرهنگ اسلامی و به تبع آن در ادبیات {عرفانی} مقصر واقع‌ه‌ب‌وط شدند (همان: ۱۸۳). بنابراین، زمین جایگاه هبوط تلقی شد. از آنجا که زمین در نظر گذشتگان، عنصری مؤنث بوده است، مفاهیمی چون جسم و نفس نیز در عرفان به عنوان نقاط مقابل روح، مؤنث تلقی شده‌اند.

جسم و نفس وابسته بدان به واسطه آفرینش از خاک، زمینی و مذموم است؛ بنابراین، در عرفان مورد نکوهش واقع شده و بر اجتناب از آن‌ها تأکید شده است. یکی از مضمون‌های عرفانی در رابطه با زمین و جسم، چاه و زندان است که ریشه‌های اسطوره‌ای آن در مقاله «ریشه‌یابی مضمون زندان و چاه در ادبیات عرفانی» توسط حسنی جلیلیان و صحرایی (۱۳۸۹) مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است. بر اساس این پژوهش، در اساطیر دوران پدرشاهی، روح یا جان، بعد خدایی بشر قلمداد می‌شده است. این باور بعدها به فلسفه راه یافت و پیروان اورفه، اولین کسانی بودند که تضاد دو قطب خدایی و زمینی وجود انسان را مطرح کردند. پس از گذر از دوران اولیه اساطیری، هنگامی که بشر به تفکر فلسفی رسید، این جزء آسمانی با عنوان نفس مشهور شد. به عقیده افلاطون، نفس از عالم دیگری به جسم هبوط کرده و جسم به منزله زندان یا گوری برای نفس یا روح است. ظاهراً این بخش از آرای افلاطون، منشأ شکل‌گیری مضمونی در ادبیات فارسی است که روح را پرنده‌ای اسیر نشان می‌دهد (حسنی جلیلیان و صحرایی، ۱۳۸۹: ۴۲-۴۴).

لُب و چکیده تمام ادب عرفانی در مثنوی مولوی آمده است و تم و درون‌مایه اصلی مثنوی این است که جزء آسمانی وجود انسان گرفتار در زندان تن و چاه دنیا به شدت مایل به بازگشت به آسمان است؛ چه به صورت انسان اولیه و چه به صورت روح اسیر در قالب جسمانی و چه به صورت انواری که در اسطوره‌های گنوسی و مانوی در جهان ظلمت گرفتار شده‌اند (همان: ۵۱).

طبق آموزه‌های دینی، جسم انسان از خاک خلق شده است (ن. ک: نیشابوری، ۱۳۸۶: ۸-۹). این موضوع مورد توجه عرفا قرار گرفته و علاوه بر پرداختن مضامین زندان و چاه (که در بالا بدان اشاره شد) در متون و تفاسیر عرفانی به چگونگی خلقت کالبد از زمین به تفصیل پرداخته شده است.

براساس روایت مرصادالعباد، عزرائیل به فرمان خدا از روی زمین به مقدار چهل ارش خاک برداشت و آن خاک را میان مگه و طایف فرو کرد. از آن خاک، گل آدم سرشته شد (نجم‌الدین رازی، ۱۳۲۲: ۴۰). بر اساس این باور دینی، زمین به خاطر کدورت و ماهیت مادی اش - در متون ادب عرفانی - مشبه به تن، نفس، طبع و... قرار گرفته است. وجه شبه آن‌ها، ایستایی و عدم ترقی است: «سکون و عدم ترقی برای نفس، دلیل این است که انسان به زمین طبیعت قناعت کرده و با او آرام شده. آرامش و قناعت به دنیا و زمین طبیعت و مشتهیات دنیا هم زندان و هم قفل نفس است که مانع است از منقلب شدن او به قلب» (باباطاهر عریان، سیدعلی همدانی، خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۷۰، ج ۱: ۳۵). در ادامه برخی از نمونه‌های این گونه تشبیهات می‌آید.

* زمین مثل - تن - است و آسمان مثل عقل - و آب که از آسمان فرو آید مثل - علم - است که به واسطه عقل حاصل شود و ثمرات - مثل کردار نیکوست که بنده کند به مقتضای علم (مبیدی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۱۴).

* از عالم شهوت مشتی گل شیرین از زمین طبع بردارند (بقلی شیرازی، ۱۳۶۶: ۹۶).
* از این منزل، نفس فریبده‌شان از عالم شهوت مشتی گل شیرین از زمین طبع بردارند و در دل ایشان باشد (همان: ۹۶).

* دلم چندان هوس دارد به روی خوب آن نگار که از زمین طبیعت به منقار عشق بیخ شهوت بردارد (همان: ۹۸).

* اگر عیاذا بالله تخم روح، آب ایمان و تربیت عمل صالح نیابد، در زمین بشریت پیوسد و طبیعت خاکی گیرد، مخصوص شو (همان: ۵۶).

* بدان که دل بر مثال آسمان است در آدمی و تن بر مثال زمین، زیرا که خورشید روح از آسمان دل بر زمین قالب می‌تابد و آن را به نور حیات منور می‌دارد (همان: ۱۰۰).

در بینش عرفانی، تن به واسطه خلقت خاکی‌اش، زمینی و روح، آسمانی است.

زمین مانند تن آمد فلک چون عقل و جان آمد تن ارفره و گراغرز جان باشد همی‌دانی
(مولوی، ۱۳۸۴: ۹۸۴)

روح میل به عالم بالا و اصل آسمانی خود دارد و تن گرایش به زمین و اصل مادی خود:

جان ز هجر عرش اندر فاقه‌ای تن ز عشق خاربن چون ناقه‌یی
جان گشاید سوی بالا بال‌ها در زده تن در زمین چنگال‌ها
(مولوی، ۱۳۷۳: ۵۶۷)

از این رو، جسم و زمین هر دو حجاب و دام راهند و اهل عقل و معرفت به آن‌ها دل نمی‌بندند.

این زمین چون گاهواره طفلکان بالغان را تنگ می‌دارد مکان
(همان: ۹۹۳)

سالک باید سعی در رهیدن از زندان تن و زمین داشته، روح را از قفس آزاد کرده به پرواز درآرد:

از زمین کالبد برزن سری وانگه بین کو تو را بر آسمان برمی‌کشد یا می‌کشد
(مولوی، ۱۳۸۴: ۳۰۳)

آن انبیا کاندرا جهان کردند رو در آسمان رستند از دام زمین وز شرکت هر ابله‌یی
(همان: ۹۰۴)

بنابراین به اهل دنیا توصیه می‌کنند که خود را از بند تن برهانند تا به اصل خود که پادشاهی عالم است برسند:

ز زمین تن روان شو، سوی ملک جاودان شو به سرای لا مکان شو، بنشین به پادشائی
(همان: ۱۲۰۲)

یکی دیگر از موارد کاربرد زمین در متون ادب عرفانی، تشبیه عارف یا انسان کامل به زمین است. در این رویکرد، زمین نقشی مثبت می‌یابد و زایا و زاینده و موجب تداوم حیات است. تشبیه انسان کامل به زمین از جهت زایایی و زندگی بخشی آن است. قشیری می‌گوید: «صوفی چون زمین باشد که همه زشتی‌ها بر او کنند و آنچه از او برآید همه نیکو بود» (قشیری، ۱۳۷۴: ۴۷۱). این نوع تشبیهات، گاه از حیث کل وجود است و گاه صرف برخورداری از صفاتی چون عشق و معرفت.

در ادبیات عرفانی، با زمین، ترکیبات هنری زیبایی ساخته شده که در برخی موارد، وجه شبه در آن‌ها به باورهای دینی و عرفانی اشاره دارد: گاه محبت عرفا به زمینی تشبیه شده که تخم معرفت در آن کاشته‌اند و رسالت این زمین (محبت) پروردن و به ثمر رساندن معرفت است. «تخم معرفت قدم در زمین محبت ایشان کاری.» (بقلی شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۷۵). «محبت، زمین شوق است و در آن زمین اشجار عشق است، از بحار قدم آب خورد، و از سواقی ابد بجوی جان از آن انهار آب برد» (همان: ۱۳۴). گاه دل را به زمین تشبیه کرده‌اند که در آن باید گل شوق کاشت؛ «ای روح ناتوان! در زمین دل چرا شاخ گل شوق نکاری؟» (همان: ۲۲۱). شوق دومین احوال و عبارت است از شوق و میل به دیدار محبوب و وجود آن مستلزم محبت است. در جای دیگر، زمین مشبه به عشق است: «خاک زمین عشق از چهار راه ازل و ابد آوردند، زیرا خلق و خلق انسان درین شورستان از چشمه زار جان، جز آب حیات عشق نچشد» (بقلی شیرازی، ۱۳۶۶: ۹۸). همچنین قدیم بودن خداوند از حیث رویش عشق و جان از آن و نیز از جهت قدیم بودن این هر دو به زمین تشبیه شده است. روزبهان می‌گوید: «عشق لبلابه زمین قدم است که گرد درخت جان عاشق برآمده است» (همان: ۱۳۹)

یکی از بحث‌های مربوط به زمین در باورهای اساطیری، قائل بودن به مرکز برای آن است. مرکز همواره نزد ملل باستان، مقدس و محور ارتباط با کائنات بوده است. بشر بدوی

به یک نقطه مرکزی برای زمین قائل بوده و براساس جایگاه زیستنش، مکانی مقدس را به مرکزیت برمی گزیده است. این باور به روایات اسلامی ورود پیدا کرده است و کعبه را ناف یا مرکز زمین خوانده‌اند (ر. ک: غیث اللغات و لغتنامه ذیل ناف زمین) که در آثار ادبی، بسیار به آن استناد شده است.

قدرت رحم گشاده و زاده جهان نو بر ناف خاک، ناف زده ماده و نرش
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۱۹)

این موضوع در تفاسیر عرفانی نیز مورد توجه قرار گرفته است. میبیدی در این باره می گوید: «کعبه پیش از آفرینش دیگر زمین بر آب بود، کفی خاک آمیز، سرخ رنگ بر روی آب گردان. دو هزار سال، تا آن گه که رب العالمین زمین را از آن بیرون آورد و بازگسترانید، ازینجاست که کعبه را ام القری خوانند و گویند- مادر زمین- که زمین را از آن آفریده‌اند، پس چون الله تعالی زمین را راست کرد، موضع کعبه در زمین پیدا بود» (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۵۷). کارکرد واژه زمین در متون عرفانی صرفاً به کاربرد در تشبیه و استعاره و صور خیال محدود نمی شود، بلکه کارکرد رمزی نیز دارد که در برخی موارد به اساطیر مربوط است و در ادامه بدانها پرداخته می شود.

۳-۴. زمین - مادر

زن و زمین هر دو زایا هستند و نقش آن‌ها در تولید مثل و تداوم بقا، انکار نکردنی است. زن به واسطه دارا بودن این ویژگی، روزگاری نماد کشاورزی بوده و خدایان کشت و کار، زن بوده‌اند. زمین نیز به واسطه زایایی، مادر خوانده شده و نام برخی الهه‌های کشاورزی، دربردارنده واژه «مادر» است؛ از جمله «دمتر» که آن را مرکب از دو واژه «دا» و «مادر» می دانند. «واژه دمتر^۱ به معنی نگهدارنده زمین، تکان دهنده زمین است. دا، نخستین بخش دمتر یا دامادر است. دا همانند گه^۲ و گایا، مام-خدایی پیش یونانی و خدایانوی مادر زمین و در کیش یونانی، خدایانوی کشاورزی و خواهر زئوس است» (پین سنت^۳، ۱۳۸۰: ۳۸).

1. Demeter

2. Ge

3. Pinsent, J.

در مناطق غربی ایران، بخش اعظمی از زاگرس نشینان، مادر را «دا» خطاب می‌کنند که ممکن است با اسطوره ایزدبانوی زمین و کشاورزی مرتبط باشد. همچنین اصطلاح «مام وطن» در فرهنگ ایران، بیانگر اعتقاد مردمان به زاده شدن از سرزمین است. یکی از مضمون‌پردازی‌های عارفان نیز زن و مادر بودن زمین است که با باورهای اساطیری مرتبط است. عرفا زمین را مادر و موجودات را فرزندان آن دانسته‌اند.

وین زمین کدبانویی‌ها می‌کند بر ولادات و رضاعش می‌تند
(مولوی، ۱۳۷۳: ۴۷۵)

اعتقاد به مادر بودن زمین، منجر به کاربرد ترکیب «شکم زمین» در بسیاری از آثار عرفانی شده است: «آدم، آخرت مصطفی است که اول کسی که از شکم زمین سر برآرد، او باشد» (سمعانی، ۱۳۸۴: ۲۴۶). انسان از شکم مادر خود زاده می‌شود و پس از مرگ به شکم زمین که مادر بزرگ است، فرو می‌رود. به عقیده عرفا «حال بنده به ابتدا اندر شکم مادر مانند حال وی است به انتها اندر شکم زمین» (اسماعیل بخاری، ۱۳۶۳، ج ۲: ۶۷۰). از نظر عرفا «زمین مثل تن است و آسمان مثل عقل» (میبیدی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۱۱۴). مولوی زن را همچو زمین، زاینده و مسئول پرورش فرزند، اما در خرد، فروتر از مرد (آسمان) می‌داند.

آسمان مرد و زمین زن در خرد هر چه آن انداخت این می‌پرورد
(همان: ۴۷۵)

مادر بودن زمین و تأثیر پذیرفتنش از آسمان در ابیات فوق برگرفته از باورهای مربوط به زن در دوران پدرشاهی است. در باور عرفا، دنیا اعتماد و بقا را نشاید و نباید بدان دل خوش کرد. مولوی بارها به این نکته اشاره کرده و با توجه به دفن شدن جسم در زمین، زمین را مادری فرزندخوار تلقی کرده است:

زمین چون زن فلک چون شو خورد فرزند چون گربه من این زن را و این شو را نمی‌دانم نمی‌دانم
(مولوی، ۱۳۸۴: ۵۵۵)

مادر فرزندخوار آمد زمین و نه بر مرگ پسر بگریستی
(همان: ۱۰۷۱)

از نظر عرفا، ساحت وجود انسان از دو بعد روحانی و جسمانی تشکیل شده است که جسم را خاکی و فرزند زمین و روح را آسمانی می‌دانند. از این رو، جسم و هر آنچه بدان تعلق دارد زاده خاک و زمین را مادر آن تلقی کرده و آسمان را پدر خوانده‌اند. به مرور زمان خاک و جسم جای خود را به نفس داده‌اند و نفس را که از مادر بعد جسمانی ماست تقبیح کرده‌اند و به تبع، خاک، دنیا، زمین و هر آنچه وابسته به مادر است را مذموم دانسته‌اند. شاید به همین دلیل از صفاتی چون فرزندخواری، بی‌خردی و... برای زمین و زن استفاده کرده‌اند. این مضمون مستقیماً از باورهای اساطیری رایج، وارد عرفان شده و بر تلقی عرفا از زمین تأثیر گذاشته است.

۳-۵. زمین - زندگی دوباره

دیدگاه مردم باستان دربارهٔ جسد مردگان و اینکه آلوده‌اند و باعث گنبدگی و تعفن و مزاحمت برای زندگان می‌شوند، منجر به پیدایش آیین‌های تدفین شده است. برای این کار، دو راه در پیش روی انسان بوده است: یا مردگان را در زیر خاک کند و یا آن‌ها را بسوزاند. بعدها که اعتقاد به جهان پس از مرگ شکل گرفت، آتش و گور، تبدیل به دروازه‌هایی برای رفتن به جهان پس از مرگ شدند. در واقع به زعم انسان اساطیری، آرامگاه مکانی بود که شرایط لازم را برای حیات پس از مرگ فراهم می‌کرد.

در همه جای جهان، زمانی که مرده را دفن می‌کردند، همراه با او اشیایی به خاک می‌سپردند و مواد غذایی نیز برای او در قبر می‌نهادند. نمونهٔ برجستهٔ آن را در اساطیر و باورهای مصر می‌توان یافت. بر این اساس، آیین دفن مردگان در زمین به منزلهٔ زایشی نو است. الیاده معتقد است: «تدفین رمزی، همان ارزش جادویی - مذهبی غوطه زدن در آب و غسل تعمید را دارد و به منزلهٔ تجدید حیات کامل است. حتی اقوامی که رسمشان سوزاندن اجساد است، کودکان را به خاک می‌سپارند بدان امید که بطن زمین، زندگی نوی به آنان ارزانی دارد و خاکستر و استخوان‌های جسد سوزانده شده را نیز با بذر و دانه دفن می‌کنند و می‌گویند: پیکرت را در بطن مادرت بگستران» (الیاده، ۱۳۹۴: ۲۴۶-۲۴۷).

خاکسپاری نمادینی شبیه غسل تعمید نیز وجود دارد که برای شفا و تقویت و تحلیف انجام می‌شود و فلسفه آن مانند غسل تعمید، نوزایش از طریق تماس با نیروهای زمینی است (شوالیه و گریبان، ۱۳۸۵: ۴۶۴).

در کشفیات باستان‌شناسی در بسیاری از مناطق به خصوص فلات مرکزی ایران، گورهایی یافت شده که مرده را به صورت چمباتمه زده و حالت جنینی قرار می‌داده‌اند و در برخی دیگر، مردگان را در حفره‌های خمره‌ای شکل می‌نهادند که نمادی از زهدان مادر بوده است. احتمال می‌رود که اندیشه تولد دوباره شخص مرده از خاک، تحت تأثیر داستان آغازین خلقت و زایش انسان از زمین یا گل شکل گرفته باشد و به همین خاطر، مرده را در خاک یا خمره به شکل گرد شده، قرار می‌دادند؛ به این امید که بار دیگر از شکم مادر زمین متولد شود.

شمن‌ها معتقدند جان آن‌ها پیش از درآمدن به زهدان مادر، زندگی زیرزمینی داشته است. نوستالژی بازگشت به زمین - مادر که در بین برخی قبایل بدوی دیده می‌شود نیز با این باور مرتبط است. بهشت گمشده این قبایل، سرزمین مادر است؛ بنابراین، در خلسه‌های خود به سرزمین مادر سفر می‌کنند و بی‌صبرانه در انتظار مرگ و ورود به سرزمین مادر به سر می‌برند (الیاده، ۱۳۷۴: ۱۶۶-۱۶۸).

در عرفان اسلامی، عرفا دفن شدن را مقدمه حیات تازه و گور را دروازه ورود به دنیای جدید می‌دانند. در کشف‌الأسرار ضمن استناد به حدیثی از رسول اکرم (ص)، گور به شکم زمین تعبیر شده است. «یونس در شکم ماهی به زندان و مؤمن در شکم زمین، در آن لحد به زندان، مبارک باد آن مضجع، خوش باد آن مرقد، مصطفی می‌گوید: «القبر روضة من ریاض الجنة». هر چند که زندان است، اما مؤمن را چون بستان است و در آن بسی روح و ریحان است» (میبدی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۶۵۴).

از آنجا که شکم زمین، زهدان مادر را تداعی می‌کند، آن را تولد دوباره قلمداد کرده‌اند. عطار نیز گور را به گهواره و زهدان مادر تشبیه کرده است که فرو افتادن در آن موجب زاییده شدن در عالم جاودان خواهد بود:

چو در گهواره گور اوفتادیم چو طفلان، ما، در آن عالم بزادیم
(عطار، ۱۳۸۶: ۱۴)

در جای دیگری، گور را دروازه ورود به جهان دیگر و حیات جاودان دانسته است:

تو طفل این جهانی و نادیده آن جهان گهواره تو گور و تو در رنج و در عنا
(عطار، ۱۳۶۶: ۷۰۹)

مولوی دفن شدن مرده را در خاک چون فرو رفتن بذر و رویدن آن می‌داند که اشاره به همان باور کهن اساطیری دارد که به ولادت مجدد شخص در گذشته از دل زمین قائل بودند. از نظر مولوی نیز مردن و فرو رفتن در خاک مقدمه حیات دوباره است:

کدام دانه فرورفت در زمین که نرسد چرا به دانه انسانیت این گمان باشد
(مولوی، ۱۳۸۴: ۳۶۷)

مولوی گور را مقدمه و واسطه ورود به دنیای آخری (بهشت) تلقی کرده است:

مرا بگور سپاری مگو وداع وداع که گور پرده جمعیت جنان باشد
(همان: ۳۶۷)

همچنین به دلیل قرابت و شباهت زیاد زمین و جسم در باور عرفا، جسم نیز به خاطر اسیر شدن روح در آن و همچنین جایگاه عروج روح بودن به گور تشبیه شده است. از نظر مولوی، جسم محل دفن روح و مقدمه عروج آن به جایگاه ابدی و زندگانی دوباره است:

اجزای ما بمرده درین گورهای تن کو صور عشق تا سر ازینگوربر کنند
(همان: ۳۴۸)

رخ زعفران رنگ آمدم خم داده چون چنگ آمدم در گورتن تنگ آمدم ای جان باپهنایا
(همان: ۵۵)

بنابراین، مرگ و گور در نظر اولیاءالله و عرفا به منزله شروع حیات دوباره و بهتر است:

تلخ نبود پیش ایشان مرگ تن چون روند از چاه و زندان در چمن
(مولوی، ۱۳۷۳: ۷۱۰)

بر این اساس، زمین که در اساطیر زهدان، مادر هستی و موجد انسان است، آرامگاه و بازگشت‌گاه او نیز هست. این اندیشه در عرفان که همواره در جست‌وجوی راهی برای عروج و بازگشت به مبدأ است، راه یافته و یکی از مضامین عرفانی را تشکیل داده است. با توجه به اینکه چنین اعتقادی نزد اقوام بدوی نیز دیده شده و به نظر محققان، یکی از دلایل دفن کردن مردگان، تولد دوبارهٔ شخص فوت شده بوده است، می‌توان گفت این اندیشه نیز از اساطیر مستقیماً به عرفان راه یافته و تغییر شکل چندانی نداشته است.

بحث و نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های جستار حاضر، زمین در عرفان، کارکردهایی دارد که برخی از آن‌ها برگرفته از باورهای دوران اساطیری است که به واسطهٔ آیین‌ها و اعتقادات مذهبی به عرفان اسلامی راه یافته‌اند. این دسته کارکردها عبارت هستند از: منزل‌گاه هیوط، چاه، زندان، مادر هستی، مقدمهٔ ورود به حیات مینوی یا تولد دوباره. مضامین زندان و چاه و هیوط‌گاه و ارتباط آن‌ها با اساطیر، پیش از این بررسی شده است. در این پژوهش، ارتباط انسان کامل و زمین و نیز ارتباط مرگ و تولد دوباره به واسطهٔ دفن شدن در زمین اثبات و پیگیری شده است. بر این اساس، زمین همیشه در نزد عرفا، عنصری منفور و مذموم نیست، بلکه از حیث زیایی و رویش، بسیار مورد توجه بوده و انسان کامل و حتی عشق خداوند را بدان تشبیه کرده‌اند.

زمین در عرفان اسلامی، مادر هستی تلقی شده که موجودات و از جمله انسان، فرزندان اویند. در باورهای اساطیری، زمین و مادر هر دو در امر تولید مثل و بقای هستی دخیل بوده و امر زیایی و باروری را به عهده داشته‌اند؛ بر این اساس، زن همواره نماد کشاورزی و باروری بوده و نیز خدایان کشت و کار غالباً زن بوده‌اند. بنابراین، تلقی عرفا از زمین به عنوان مادر، برگرفته از باورهای اساطیری است. همچنین در باور عرفا، زمین (خاک / گور) وسیلهٔ تولد دوبارهٔ روح و مقدمهٔ ورود به عالم ملکوت است. از دورترین ایام، تدفین مردگان در زمین، مرسوم بوده است. در باورهای اساطیری، زمین، زهدان و مادر انسان و

دفن مرده در خاک به منزله بازگشت به خویشتن (مادر) و تولد دوباره تلقی می‌شده است. این اندیشه در عرفان نیز ورود پیدا کرد و در آثار عرفا دیده می‌شود که جسم مرده را دانه‌ای مستعد رویش و گور را مقدمه ولادت مجدد و رویش دانه روح تلقی می‌کنند. پس می‌توان گفت این نگرش عرفا نیز بازمانده باورهای اساطیری است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Noush-Afarin Kalantar		https://orcid.org/0000-0002-8227-6902
Tahereh Sadeghi Tahsili		https://orcid.org/0000-0003-4101-4161
Mohammad Reza Hasani Jalilian		https://orcid.org/0000-0002-2766-5809
Ali Heydari		https://orcid.org/0000-0002-4238-9320

منابع

- قرآن کریم.
- میبدی، ابو الفضل رشید الدین. (۱۳۷۱). *کشف الأسرار و عده الأبرار*. چ ۵. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). *اسطوره، بیان نمادین*. چ ۴. تهران: انتشارات سروش.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۴). *اسطوره، رؤیا، راز*. ترجمه رؤیا منجم. تهران: انتشارات فکر روز.
- _____. (۱۳۹۴). *رساله در تاریخ ادیان*. ترجمه جلال ستاری. چ ۵. تهران: سروش.
- باجلان فرخی، محمدرضا. (۱۳۵۸). آفرینش جهان در اساطیر. کتاب جمعه، ۱ (۳)، ۱۳۳-۱۴۱.
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۵۳). *تاریخ بلعمی (تکمله و ترجمه تاریخ طبری)*. به تصحیح محمد تقی بهار. به کوشش محمد پروین گنابادی. تهران: کتابفروشی زوآر.
- بیرلین، ج. ف. (۱۳۸۶). *اسطوره‌های موازی*. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر مرکز.
- پین سنت، جان. (۱۳۸۰). *اساطیر یونان*. ترجمه محمدرضا باجلان فرخی. تهران: انتشارات اساطیر.
- حسینی جلیلیان، محمدرضا و قاسم صحرايي. (۱۳۸۹). ریشه‌یابی مضمون زندان و چاه در ادبیات عرفانی. *تاریخ ادبیات*، ۶۵ (۳)، ۳۹-۶۲.

- حسنی جلیلیان، محمدرضا، علی حیدری و بهجت بیرانوند. (۱۳۹۳). تحلیل اسطوره‌دوشیزه-مادر. *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۱۰(۳۵)، ۱۰۷-۱۳۶.
- حمزه اصفهانی. (۱۳۴۶). *تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الارض و الانبیا)*. ترجمه دکتر جعفر شعار. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- خدای، علیرضا و زینب رحمانیان. (۱۳۹۲). مطالعه تطبیقی آسمان و زمین در اساطیر ایران باستان با بهره‌گیری از داستان‌های شاهنامه، مجموعه مقالات هشتمین همایش انجمن ترویج زبان و ادب فارسی، زنجان: دانشگاه زنجان.
- ژیان، ف، گک لاکوئه و ل دلاپورت. (۱۳۸۶). *اساطیر آشور و بابل، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور*. ج ۳. تهران: انتشارات کاروان.
- سجادی، سید محمدعلی و محمدرضا حسنی جلیلیان. (۱۳۸۷). زن و هبوط: چگونگی رواج باورهای ناروا در مورد زنان در برخی از متون ادبی فارسی. *پژوهش‌نامه علوم انسانی*، (ش ۵۷)، ۱۶۱-۱۸۶.
- سرخوش، فائقه. (۱۳۸۹). *اسطوره آسمان و زمین در باور ایرانیان*. تهران: انتشارات ترفند.
- شوالیه، ژان و آلن گریبان. (۱۳۸۵). *فرهنگ نمادها*. ترجمه سودابه فضایی. تهران: انتشارات جیحون.
- صدقه، جان. (۱۳۷۷). زمین در اساطیر کهن. ترجمه محمدرضا ترکی. *مجله شعر*، ۳(۲۳)، ۷۲-۷۶.
- طبری، ابوجعفر محمدبن جریر. (۱۳۵۶). *تفسیر طبری*. ترجمه گروه مترجمان. تهران: توس.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۶۶). *دیوان اشعار*، به اهتمام تقی تفضلی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۶). *اسرارنامه*. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: نشر سخن.
- فضلی نژاد، احمد. (۱۳۸۱). *نگاهی تطبیقی به اسطوره‌های آفرینش و قصه آدم*. فصلنامه رشد *آموزش تاریخ*، ۳(۹)، ۴۶-۵۹.
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۶۳). *نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان*. ترجمه احمد تفضیلی و ژاله آموزگار. ج ۱. تهران: نشر نو.
- کریستی، آنتونی. (۱۳۸۴). *اساطیر چین*. ترجمه باجلان فرخی. تهران: انتشارات اساطیر.
- مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۷۳). *مثنوی معنوی*. مصحح: توفیق سبحانی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۸۴). *دیوان کبیر شمس*. مصحح بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات طلایه.

- ناس، جان بایر. (۱۳۸۲). *تاریخ جامع ادیان*. ترجمه علی اصغر حکمت. ویراسته پرویز اتابکی. چ ۱۳. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- هارت، جرج، لوسیا، برن، جین گاردنر، ری. پیچ و میراندا جین گرین. (۱۳۸۷). *جهان اسطوره‌ها*. ترجمه عباس مخبر. ج ۱. تهران: نشر مرکز.
- همیلتون، ادیت. (۱۳۸۷). *اساطیر یونان و رم*. ترجمه عبدالحسین شریفیان. چ ۳. تهران: انتشارات اساطیر.
- هنری هوک، ساموئل. (۱۳۸۰). *اساطیر خاورمیانه*. ترجمه فرنگیس مزداپور. تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- هینلز، جان. آر. (۱۳۸۵). *اساطیر ایران*. ترجمه محمدرضا باجلان فرخی. تهران: انتشارات اساطیر.

References

- The Holy Quran. [In Persian]
- Alms, J. (N. D). Earth in Ancient Myths. Translated by Mohammad Reza Turki. *Journal of Poetry*, 23 (3), 72-76. [In Persian]
- Attar Neyshabouri, F. (1987). *Poetry Divan*. by Taghi Tafazli. 4 Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- _____. (2007). *Asrarnaméh*. Edited by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Bajlan Farokhi, M. R. (1980). The Creation of the World in Mythology. *Friday Book*, (3), 133- 141. [In Persian]
- Balami, A. A. (1975). *Tarikh Balami (Completion and Translation of Tarikh Tabari)*. Corrected by Mohammad Taqi Bahar. By the efforts of Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Zavar Bookstore. [In Persian]
- Berlin, C. (2007). *Parallel Myths*. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
- Christie, A. (2006). *Chinese Myths*. Translated by Bajlan Farokhi. Tehran: Myths. [In Persian]
- Eliade, M. (1996). *Myth, Dream, Mystery*. Translation of the dream of an astronomer. Tehran: Fekr Rooz Publications. [In Persian]
- _____. (2015). *Treatise on the History of Religions*. Translated by Jalal Sattari. 5 Edition. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Fazlinejad, A. (2003). A Comparative Look at the Myths of Creation and the Story of Adam. *Journal of History Education Growth*, (9), 46-59. [In Persian]

- Hassani Jalilian, M. R. and Q. Sahraei. (2010). Finding the Roots of Prison and Well in Mystical Literature. *Quarterly Journal of Literary History*, 65(3), 39-62. [In Persian]
- Hassani Jalilian, M. R., Heidari, A., and Biranvand, B. (2014). Analysis of the Myth of the Maiden-Mother. *Quarterly Journal of Mystical and Mythological Literature*, 10(35), 107-136. [In Persian]
- Hamza Isfahani. (1968). *History of Prophets and Kings* (Sunni kings of the earth and the prophets). Translated by Dr. Jafar Shaar. Tehran: Iran Culture Foundation Publications. [In Persian]
- Hart, George, Lucia, Bern, Jane Gardner, R.I. Page and Miranda Jane Green. (2008). *The World of Myths*. Volume One. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Center. [In Persian]
- Hamilton, E. (2008). *Greek and Roman Mythology*. Translated by Abdolhossein Sharifian. third edition. Tehran: Mythology. [In Persian]
- Henry Hooke, S. (2002). *Middle Eastern Mythology*. Translated by Farangis Mazdapour. Tehran: Roshangaran Publications and Women's Studies. [In Persian]
- Hinels, John. R. (2007). *Myths of Iran*. Translated by Mohammad Reza Bajlan Farokhi. Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
- Ismailpour, A. (2014). *Myth, Symbolic Expression*. Fourth Edition. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
- Khodami, A., and Rahmanian, Z. (2013). Comparative Study of heaven and Earth in the Mythology of Ancient Iran using the stories of Shahnameh. *Proceedings of the 8th Conference of the Association for the Promotion of Persian Language and Literature*. Zanjan: Zanjan University [In Persian]
- Knight, J., and Gerbran, A. (2006). *Culture of Symbols*. Translated by Soodabeh Fazaili. Tehran: Jeyhun Publications.
- Kristen Sen, A. (1985). *Examples of the first man and the first Prince in the History of Iranian Mythology (Vol. I)*. Translated by Ahmad Tafzili and Jaleh Amoozgar. Tehran: New Publishing. [In Persian]
- Mawlawi, Maulana Jalaluddin Mohammad Balkhi. (1995). *Masnavi Manavi*. Editor: Tawfiq Sobhani. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Islamic Guidance. [In Persian]
-
- _____ (200). *Divan Kabir Shams*. edited by Badi-ol-Zaman Forouzanfar. Tehran: Talaieh. [In Persian]
- Meybodi, Abu al-Fadl Rashid al-Din. (1993). *Kashf al-Asrar wa'dat al-Abrar*. 10 Volumes. fifth edition. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]

- Nas, J. B. (2003). *Comprehensive History of Religions*. Translated by Ali Asghar Hekmat. edited by Parviz Atabaki. 13th edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Pin St., John. (2001). *Greek mythology*. Translated by Mohammad Reza Bajlan Farrokhi. Tehran: Mythology. [In Persian]
- Sajjadi, S. M. A., and Hassani Jalilian, M. R. (2008). Woman and the Descent: How to Spread Misconceptions about Women in some Persian Literary Texts. *Journal of Humanities*, 57, 161-186. [In Persian]
- Sarkhosh, F. (2010). *The Myth of Heaven and Earth in Iranian Belief*. Tehran: Trick. [In Persian]
- Tabari, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir. (1978). *Tafsir Tabari*. Translated by a group of Translators. Tehran: Toos. [In Persian]

استناد به این مقاله: کلاتر، نوش آفرین، صادقی تحصیلی، طاهره، حسنی جلیلیان، محمدرضا و حیدری، علی. (۱۴۰۲). آبخور اساطیری نقش مایه‌های زمین در عرفان (زمین در عرفان و ریشه‌های اساطیری آن). *متن پژوهی ادبی*، ۲۷ (۹۷)، ۷۱-۹۸
doi: 10.22054/LTR.2021.37446.2486

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.